

Μαριάννα Κορομηλά, *Η Μαρία των Μογγόλων* (Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008) από το Κεφάλαιο «Ξένη εδώ, ξένη εκεί, όπου κι αν πάω ξένη» σσ. 109-166. Για το ταξίδι της Μαρίας από την Κωνσταντινούπολη στην Ταυρίδα, μέσω Τραπεζούντας, και για τα χρόνια που έζησε στην αυλή του νεοσύστατου μογγολικού Ιλχανάτου της Περσίας (1265-1282) έχουν επιλεγεί αποσπάσματα από τις σσ. 132-156.

Σημείωση α': Η Μαρία Παλαιολογίνα έφυγε από την Κωνσταντινούπολη το 1264, δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς, και πήγε στην Περσία που είχε κατακτηθεί από τους Μογγόλους για να παντρευτεί τον πολέμαρχο Χουλαγκού, πορθητή της Βαγδάτης (1258) και ιδρυτή του Ιλχανάτου των Μογγόλων της Περσίας. Όταν έφτασε, μετά από πολύμηνο ταξίδι, ο Χουλαγκού είχε πεθάνει και τον είχε διαδεχτεί ο γιός ο Αμπακά. Βρισκόμαστε στην εποχή της Pax Mongolica, όταν οι απόγονοι του Τσέγκις Χαν κατέχουν πάνω από τη μισή υφήλιο (και στην Κίνα βασιλεύει ο Μέγας Χαν Κουμπλάι).

Σημείωση β': Ο χωρισμός σε υποκεφάλαια, οι τίτλοι και κάποιες διευκρινίσεις μέσα σε αγκύλες έχουν προστεθεί εκ των υστέρων για διευκόλυνση του αναγνώστη.

Κωνσταντινούπολη – Τραπεζούντα – Ταυρίδα

Τα σύγχρονα επιβατηγά καλύπτουν σε 36 ώρες την απόσταση Κωνσταντινούπολη – Τραπεζούντα, με μία δίωρη στάση στο λιμάνι της Σαμσούντας. Τα ιστιοφόρα όμως χρειάζονταν το λιγότερο πέντε μερόνυχτα, με τη βοήθεια των θεϊκών δυνάμεων και της πανστρατιάς των Ασωμάτων. Αλλά, παρά την άνωθεν επικουρία, το ταξίδι μπορούσε να διαρκέσει και δύο και τρεις εβδομάδες, αν όχι μήνα, λόγω των σφοδρών ανέμων που σαρώνουν τον Εύξεινο.

Για να καταλάβω τι σήμαινε μαυροθαλασσίτικη φουρτούνα τον καιρό της ιστιοφορίας, διάβασα ημερολόγια πλοίων και θαυμάσια ταξιδιωτικά, που με έβαλαν στον μεγάλο επικοινωνιακό άξονα Ευρώπης – Ασίας, μέσω Κωνσταντινουπόλεως – Τραπεζούντας. Εξαιρετικά λεπτομερές, κατατοπιστικό κι απολαυστικό είναι *Το ταξίδι στην αυλή του Ταμερλάνου. Το ημερολόγιο της πορείας της ισπανικής αποστολής προς τη Σαμαρκάνδη (1403-1406)*, γραμμένο από τον Ρουί Γκονζάλες ντε Κλαβίχο, απεσταλμένο του βασιλιά της Καστίλλης στον Ταμερλάνο, τον τελευταίο Μογγόλο κυρίαρχο της Κεντρικής και Δυτικής Ασίας. Εκείνη την εποχή, το κράτος των Ιλχανιδών είχε διαλυθεί, αλλά οι αρχαίοι δρόμοι αντέχουν πολύ περισσότερο από ό,τι οι κρατικές οντότητες και οι πολιτικές εξουσίες –πόσο μάλλον όταν πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες διακλαδώσεις του Δρόμου του Μεταξιού.

Ο Κλαβίχο (όπως και αρκετοί άλλοι Ευρωπαίοι πριν από αυτόν) έκανε την ίδια διαδρομή με εκείνη της Μαρίας, ενάμιση αιώνα αργότερα. Ο πρώτος απόπλους απέτυχε (θέλει θράσος για να ξεκινήσεις Νοέμβριο από την Πόλη για τη *Mar Mayor*, αγαπητέ κύριε). Έμεινε, λοιπόν, να ξεχειμωνιάσει στον γενοβέζικο Γαλατά, μαζί με όλον τον ναυτόκοσμο που περίμενε να αρχίσει η ταξιδιωτική περίοδος. Στο Πέραν, καπάρωσε μία ιταλική γαλεότα με δεκαεννιά κωπηλάτες κι απέπλευσε από την Πόλη την Πέμπτη 20 Μαρτίου του 1404, με προορισμό την Τραπεζούντα. Έπεσε όμως σε κακοκαιρίες, που τον καθυστέρησαν. Είκοσι δύο μερόνυχτα αργότερα, και μόλις 12 μίλια πριν από την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών, αναγκάστηκε πάλι να αγκυροβολήσει σε απάγκιο λιμανάκι. «Τη νύχτα, ο ξέφρενος

άνεμος φυσούσε μανιασμένα, σηκώνοντας θεόρατα κύματα. Πιστέψαμε ότι είχε φτάσει το τέλος μας.» Περίπου τα ίδια συνέβησαν και στον γυρισμό, δύο χρόνια αργότερα. Το γενοβέζικο καράβι, με φόρτωμα τους Καστιλιάνους και τραπεζουντίνια καρύδια, έκανε 25 μερόνυχτα για να φτάσει στην Πόλη.

Αν η νυφιάτικη αποστολή του 1264 [με την Παλαιολογίνα] συνάντησε τέτοιες θαλασσοταραχές, τότε από εδώ αρχίζει η πρώτη καθυστέρηση. ... Η παραμονή στην ακριτική Τραπεζούντα θα διήρκεσε το λιγότερο ένα δεκαπενθήμερο (τόσο έμεινε και ο Κλαβίχο), ώσπου να γίνουν οι προετοιμασίες για τη μακρά συνέχεια.

Το δυσκολότερο κομμάτι της χερσαίας διαδρομής Τραπεζούντα – Ταυρίδα είναι η άνοδος και η κάθοδος των Άλπεων του Ανατολικού Πόντου. Τα πανύψηλα όρη, που προστατεύουν και απομονώνουν την Τραπεζούντα από το εσωτερικό της Δυτικής Ασίας, αποτελούν το μέγιστο φυσικό εμπόδιο του επικοινωνιακού δικτύου. Η ορεινή ραχοκοκαλιά απλώνεται κατά μήκος της ακτής. Τα βουνά ορθώνονται πάνω από το λιμάνι, η ανάβαση έχει φοβερές κλίσεις. Τα ζεμένα βόδια και τα φορτωμένα ζώα, καμήλες κι άλογα, αγκομαχούνε μέσα στην πυκνή ομίχλη που κατεβαίνει από τα μελανά δάση και, ώσπου να μεσημεριάσει, έχει σκεπάσει τα πάντα. Για να καλύψουν τα πρώτα 70 χιλιόμετρα της διαδρομής και να φτάσουν στο μοναδικό πέρασμα των βουνών, τη διάβαση της Ζύγανα, χρειάζονται τέσσερις με πέντε ημέρες (ο έφιππος Κλαβίχο έκανε ένα τριήμερο, 27 με 29 Απριλίου του 1404, και περιγράφει τα χιόνια και τα άφθονα νερά).

Από τη Ζύγανα (στα 2.024 μέτρα), αρχίζει η τρομερή κάθοδος προς το αρμενικό οροπέδιο, δηλαδή τα ανατολικά υψίπεδα της Ανατολικής Τουρκίας. Το τοπίο αλλάζει δραματικά. Οι φαλακρές και άγονες, αλλά μεταλλοφόρες πλαγιές του βουνού είναι πορτοκαλοκόκκινες. Τα φαράγγια διαδέχονται το ένα το άλλο, οι αναβάσεις και οι καταβάσεις είναι αλλεπάλληλες, οι κορφές γύρω περνούν τα 3.000 μέτρα.

Με τις απαραίτητες στάσεις και τις αναπόφευκτες καθυστερήσεις, ένα караβάνι (με αργοκίνητα υποζύγια) χρειαζόταν γύρω στις ενενήντα με εκατό ή ακόμα κι εκατόν δέκα ημέρες, για να καλύψει τα 1.000 χιλιόμετρα που χωρίζουν την Τραπεζούντα από την Ταυρίδα. Μία έφιππη ομάδα κάλυπτε σε λιγότερο από πενήντα ημέρες την ίδια απόσταση, ιππεύοντας τα ίδια άλογα, που σημαίνει ότι έπρεπε να κάνει αρκετές στάσεις για να ανακτούν δυνάμεις τα ζωντανά (ενώ οι ταχυδρόμοι των Μογγόλων πετούσαν, γιατί σε κάθε κρατικό σταθμό άλλαζαν άτι και συνέχιζαν για ημέρες, δίχως διακοπή).

Ο Κλαβίχο σημειώνει ότι «από την ημέρα που αποβιβαστήκαμε στην Τραπεζούντα έως την Πέμπτη 5 Ιουνίου, τα πάντα ήταν χιονισμένα». Έξι ημέρες αργότερα, την Τετάρτη 11 Ιουνίου του 1404, έφτασε εντέλει στην Ταμπρίζ (Ταυρίδα). Εδώ, οι δρόμοι της Μαρίας και του Κλαβίχο χωρίζουν. Ο διπλωμάτης συνέχισε τη νοτιοανατολική πορεία του, πάνω στον μεγάλο συγκοινωνιακό άξονα Ταυρίδα – Σαμαρκάνδη, για να καταλήξει, τέλη Αυγούστου, στην πρωτεύουσα του Ταμερλάνου (στο σημερινό Ουζμπεκιστάν), ενώ οι βυζαντινές άμαξες, φεύγοντας από την Ταυρίδα, λοξοδρόμησαν νότια, προς τη λίμνη Ουρμιά. Η Μαραγκέχ είναι χτισμένη κοντά στην ανατολική όχθη της Ουρμιάς. Η απόσταση Ταμπρίζ – Μαραγκέχ είναι περίπου 150 χιλιόμετρα, άρα ένα τετραήμερο για ζώα που σέρνουν άμαξες σε ομαλό και απόλυτα ελεγχόμενο δρόμο.

Καλώς εχόντων των πραγμάτων, η Μαρία χρειαζόταν το πολύ πέντε μήνες για να βρεθεί από την αγκαλιά του πατέρα στην αγκαλιά του συζύγου. Σε εκείνα τα μέρη η ταξιδιωτική περίοδος διαρκεί, συνήθως, ένα εξάμηνο (τέλη Απριλίου με τέλη Οκτωβρίου), μολονότι οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες, η μεσημεριανή αντάρα, οι

βαριές ομίχλες, οι καταιγίδες και οι κατολισθήσεις στον ορεινότατο Πόντο, όπως και οι ανεμοστρόβιλοι και τα πλημμυρισμένα ποτάμια στο αρμενικό οροπέδιο, είναι συχνά καλοκαιρινά φαινόμενα. Ποιος ξέρει τι κακοκαιρίες και κακοτοπιές θα συνάντησαν οι άνθρωποί μας, ώστε να χάσουν πολύτιμο χρόνο και να βρεθούν μέσα στην πρόωρη βαρυχειμωνιά. Το «του χειμώνας ανένδοτον» διέκοψε τη «νυμφαγωγία». Το караβάνι μπορεί να καθηλώθηκε οπουδήποτε. Εγώ το σταμάτησα στα πόδια του Αραράτ, κάπου 630 χιλιόμετρα απόσταση από την Τραπεζούντα.

Την έκανα αρκετές φορές αυτή την διαδρομή· κάθε φορά με την ψυχή στο στόμα. Τον Αύγουστο του 1988, η ορμή της ασταμάτητης βροχής παρέσυρε ένα κομμάτι του βουνού πάνω από την Τραπεζούντα κι έκλεισε επί μέρες το πέρασμα της Ζύγανας. Οι επικοινωνίες με το Ερζουρούμ διακόπηκαν. Άλλο πέρασμα δεν υπάρχει.

Στο Ερζουρούμ, τα παράθυρα του μικρού πανδοχείου έχουν τριπλά τζάμια: το κρύο της αρκούδας είναι, φαίνεται, απεριγράφτο. Η πόλη βρίσκεται στα 2.000 μέτρα, όπως και όλο το υψίπεδο της παλαιάς Αρμενίας. Μέχρι τα τουρκοϊρανικά σύνορα, διασχίζεις ατέλειωτα χορτολίβαδα κάτω από έναν ιδιαίτερα διαυγή και φωτεινό ουρανό, όταν είναι καλή ημέρα. Η γλόη λάμπει. Οι χαμηλοί κώνοι, που διακόπτουν την αδιάκοπη ορατότητα, είναι κατασκευασμένοι από βουτσές αγελάδων. Η καύσιμη ύλη των Κούρδων βοσκών. Οι θημωνιές είναι λίγες. Σε αυτό το τμήμα του άδενδρου οροπέδιου κυριαρχεί το αυτοφυές χορτάρι. Ελάχιστα μέρη είναι καλλιεργήσιμα. Σπαρμένοι εδώ κι εκεί, οι κωνικοί τουρμπέδες (τα ταφικά μνημεία σημαντικών πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών της μεσαιωνικής κοινωνίας των Σελτζούκων και των Τουρκομάνων). Τίποτα άλλο δεν υψώνεται πάνω από τα δύο ή τρία μέτρα. Το βιβλικό Αραράτ εμφανίζεται ξαφνικά όταν πια δεν το περιμένεις.

Κουβέντιασα με νταλικέρηδες που πηγαινοέρχονται Τουρκία-Ιράν, μέσω Τραπεζούντας, χρησιμοποιώντας και πάλι αυτόν τον αρχαίο, αλλά ανακατασκευασμένο, δρόμο, αφότου έκλεισαν τα σύνορα Ιράκ-Ιράν, λόγω του ιρακινόϊρανικού πολέμου (όταν εχθρός της Δύσης ήταν ο Χομεϊνί και σύμμαχος –αιχμή του δυτικού δόρατος, για να μην ξεχνιόμαστε– ο Σαντάμ Χουσεϊν).

«Τρεις μήνες κόλλησα στο Ντογουμπαγιαζίτ. Το χιόνι πέρασε τα δύο μέτρα, το φορτηγό πάγωσε», μου είπε ένας Γερμανός φορτηγατζής στην τουρκική μεθόριο.

Ανέκρινα κι άλλους.

«Ούτε από το μοτέλ δεν μπορούσαμε να ξεμυτίσουμε, τον περασμένο Φεβρουάριο. Δεκαοκτώ φορτηγά από την Ευρώπη, τριάντα δύο οδηγοί, μείναμε αποκλεισμένοι δεκαεννιά μέρες. Ο συνοδηγός μου ερωτεύτηκε την Κούρδισα σερβιτόρα κι όταν άνοιξε ο δρόμος, έφυγαν για την Ολλανδία. Συνέχισα μόνος για Τεχεράνη. Εσύ τι κάνεις εδώ; Θα ανέβεις στο Αραράτ;»

Ήθελε να με κεράσει μύρα («οι τελευταίες πριν μπούμε στο Ιράν») κι εγώ ήθελα να του πω για τη Μαρία, αλλά η οικειότητα δεν ενδείκνυται σε τέτοιες ερημιές.

Ρωτούσα για την υπόλοιπη διαδρομή, στο ιρανικό Αζερμπαϊτζάν –η χώρα ήταν ακόμα απρόσιτη σε ξένους κι εγώ δεν επρόκειτο να περάσω τα σύνορα. (Το 1988, οι πρώτοι τουρίστες στο Ιράν, μία ομάδα Γάλλων, κρατήθηκαν επί μήνες ως όμηροι).

«Το υψίπεδο συνεχίζεται, αλλά, κάτι λιγότερο από μία ώρα μετά τα σύνορα, αρχίζει η ξεραίλα. Και πας και πας και πας, τελειωμό δεν έχει η μονοτονία. Ούτε ένα δέντρο. Μισή μέρα διασχίζεις ισάδα. Βαραίνει το κεφάλι από τη νύστα. Κάθε τρεις ώρες σταματάει το κομβόι, παίρνουμε έναν υπνάκο μέσα στα φορτηγά, αλλιώς δεν βγαίνει η διαδρομή. Μόνον Απρίλιο-Μάιο θα δεις χορτάρι. Η Ταμπρίζ έχει ρημάξει

από τους σεισμούς. Ύστερα πάλι γύμνια. Δεν υπάρχουν χρώματα. Γη και ουρανός είναι κίτρινα.»

Δεν μου είπε τίποτα για τη λίμνη Ουρμιά, προφανώς δεν την είχε δει, γιατί ο πανάρχαιος δρόμος την παρακάμπτει σε αρκετή απόσταση.

Η Μαρία στη Μαραγκέχ και στην Ταυρίδα

Όταν πήγα, χρόνια αργότερα, κατάλαβα γιατί ο Χουλαγκού προτίμησε να στήσει τον καταυλισμό του στην απομονωμένη Marâgheh, κοντά στις όχθες της Ουρμιάς, παρά στην πολυσύχναστη Ταμπρίζ, όπου η καθημερινή ζωή αντανάκλυνε τις εκφάνσεις ενός εκλεπτυσμένου πολιτισμού, που δύσκολα τον συλλαμβάνει ο νους. «Η πόλη είναι μεγάλη και πλούσια, το χρήμα ρέει άφθονο, τα εμπορεύματα πωλούνται κι αγοράζονται διαρκώς. Υπάρχουν πάνω από 200.000 χιλιάδες σπίτια ... Στους δρόμους και τις πλατείες βλέπεις δεξαμενές και πηγάδια, όπου το καλοκαίρι ρίχνουν μεγάλα κομμάτια πάγου, για να δροσίζεται το πόσιμο νερό ...», έγραψε ο Κλαβίχο, ο οποίος έμεινε εννέα μέρες στην θρυλική Ταυρίδα, τον Ιούνιο του 1404. Σημειώνει, μάλιστα, ότι παλαιότερα το αστικό κέντρο ήταν ακόμα πιο πυκνοκατοικημένο –άρα ο πληθυσμός ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο, κι αν λάβουμε υπόψη μας τις συνήθειες υπερβολές, ας αρκεστούμε στο μισό.

Η Μαραγκέχ, πρώτη «έδρα» του Ιλχανάτου, μία επαρχιακή κωμόπολη στις βορειοδυτικές εσχατιές του Ιράν, βρίσκεται σε έναν όμορφο τόπο, με οπωροφόρα δέντρα και δασύλλια, που καλύπτουν τις ήρεμες λοφοπλαγιές. Σε αυτή την ηγεμονική όαση, μετακόμισε και ο Νεστοριανός Πατριάρχης, για να είναι κοντά στον Χουλαγκού, ενώ η επίσημη έδρα του Πατριαρχείου ήταν στην περιοχή της Μοσούλης (στην κεντρική Μεσοποταμία, το σύγχρονο Βόρειο Ιράκ).

Στην άλλη άκρη της λίμνης και σε μικρή απόσταση από τα ιρανοτουρκικά σύνορα, λειτουργεί μέχρι σήμερα μία από τις αρχαιότερες εκκλησίες των Νεστοριανών. Παρά τις προσθήκες, τις επισκευές, τις αναδιατάξεις και τις προσαρμογές, τόσο η ναοδομία όσο και η ατμόσφαιρα παραπέμπουν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, τους αιώνες της μετάβασης από τη μαζδαϊκή πυρολατρεία και την εξουσία των Ζωροαστρών μάγων στην αποδοχή των ευαγγελικών κειμένων, όπου «οι εξ ανατολών μάγοι είδαν το άστρο να ανατέλλει πάνω από την Βηθλεέμ ...». Σε μεγάλο βαθμό συρρικνωμένη η νεστοριανή Κοινότητα της ιρανικής Ορουμίγιε, όπως κι ολόκληρης της Ανατολής, φυλλορροεί συνέχεια προς τον Νέο Κόσμο· ο σημερινός Πατριάρχης εδρεύει στο Μαϊάμι [των ΗΠΑ].

Τα εβδομήντα τόσα χρόνια του μογγολικού Ιλχανάτου ήταν η τελευταία μεγάλη αναλαμπή της Εκκλησίας των οπαδών του Νεστόριου, αν και οι πρώτες διώξεις άρχισαν πριν από τη λήξη του 13ου αιώνα, όταν οι διάδοχοι του Χουλαγκού και του Αμπακά υποχρεώθηκαν να συμμορφωθούν προς τες υποδείξεις των πιο σκληροπυρηνικών μουλάδων. Οι αλλόθρησκοι γηγενείς πληθυσμοί (ζωροαστρικοί και χριστιανικοί) εγκαταλείπουν τα αστικά κέντρα και φεύγουν κυρίως προς την Ινδία· η ομαδική έξοδος αρχίζει μετά το 1300 (ενώ, μετά το 1336, πολλοί Ιουδαίοι καταφεύγουν στη Μπουχάρα). Όσοι μένουν, ιδίως οι αγροτοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, αργά ή γρήγορα ασπάζονται το Ισλάμ. Κανείς δεν ξέρει πότε εξισλαμίστηκαν ομαδικά οι ορεσίβιοι Κούρδοι, τα διάφορα ιρανόφωνα ή τουρκόφωνα νομαδικά έθνη κι άλλοι λαοί, που βρέθηκαν ανάμεσα στα τουρκομανικά εμιράτα της Μεσοποταμίας και την Αυτοκρατορία του Ταμερλάνου, ή, αργότερα, ανάμεσα στις αυτοκρατορίες των Αββασιδών Περσών και των Οθωμανών Τούρκων.

Όπως και να εξελίχθηκαν τα πράγματα πέρα από τον Ευφράτη, όταν διαλύθηκε το Ιλχανάτο, είναι γεγονός ότι στη σύντομη περίοδο της ηγεμονίας του Χουλαγκού τέθηκαν οι βάσεις για μία πραγματική αναγέννηση της Περσίας, ύστερα από τις δηώσεις που υπέστη η χώρα, όταν την σάρωσαν τα μανιασμένα άτια του Τσέγκις Χαν.

Σε έναν λόφο, στα περίχωρα της Μαραγκέχ, βρισκόταν το καμάρι του ιδρυτή του Ιλχανάτου. Ήταν το περίφημο Αστεροσκοπείο, που έφτιαξε ο Πέρσης πανεπιστήμων και πολιτικός Νασίρ αλ-Ντιν Τουσί. Τα εγκαίνια έγιναν το 1263, δηλαδή δέκα χρόνια αφότου ο Χουλαγκού είχε εγκαταλείψει τη μογγολική στέπα, στην οποία δεν επέστρεψε ποτέ. Καμάρωνε για το μέγιστο επίτευγμα της ηγεμονικής του μεγαλοσύνης (όλα τα χρωστούσε σε αυτό το κοφτερό μογγολικό μυαλό, το μυαλό και το ένστικτο του ανθρώπου-αναβάτη, που ανταποκρίνεται αστραπιαία στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες του φυσικού περιβάλλοντος και λειτουργεί μέσα στον διαολεμένο άνεμο της στέπας, πάντα σε εγρήγορση, πάντα καλπάζοντας, χωρίς να του ξεφεύγει το παραμικρό σημάδι στον απέραντο ορίζοντα, η απειροελάχιστη κίνηση, η πιο ανεπαίσθητη αντίδραση του αλόγου του, η όσφρηση του επερχόμενου κινδύνου). Ο διαβόητος σφαγέας, οπαδός του πολυθρησκευτισμού και κήρυκας της ανεξιθρησκίας, προστάτης των Χριστιανών και μαικήνας των επιστημών, δικαιώθηκε όταν ο Μέγας Χαν Κουμπλάι ζήτησε την βοήθεια των αστρονόμων της Μαραγκέχ για να κατασκευάσει τα δικά του αστεροσκοπεία. Εξαγωγή περσικής τεχνογνωσίας στην πάνσοφη Κίνα, λοιπόν. Τώρα πια μπορούσε να πεθάνει ήσυχος.

Σε μία βραχονησίδα της Ουρμίας, είχε χτίσει ένα οχυρό για να τοποθετήσει τους θησαυρούς του. Το μερίδιό του από τα αμύθητα λάφυρα της Βαγδάτης κι ό,τι άλλο κούρσεψε από τα θησαυροφυλάκια της ισλαμικής Ανατολής. Σε αυτή τη νησίδα ζήτησε να τον θάψουν, μαζί με τα άλογά του, τους πιστούς σκλάβους του και άγνωστο αριθμό νεαρών κοριτσιών. Εκεί θέλησε να ενταφιαστεί και ο πρωτότοκος γιός του, ο Αμπακά, ο οποίος διαδέχθηκε τον Χουλαγκού τον Φεβρουάριο του 1265.

Αν έφτασε προχωρημένη άνοιξη η μικρή Παλαιολογίνα στη Μαραγκέχ, ο τόπος θα ήταν ολάνθιστος. Οι Πέρσες λατρεύουν τους περιποιημένους μπαχτσέδες, τα φροντισμένα περβόλια με τα οπωροφόρα, τα καλλιεργημένα λουλούδια. Μέρος της παράδοσης και της παιδείας τους είναι οι σκιερές αλέες και οι εκτεταμένοι ροδώνες, τα στρωμένα με πανσέδες παρτέρια, τα νερά που διαρρέουν παραδεισένιους κήπους, με απαλά χρώματα και λεπτότατες ευωδιές. Αυτή η πτυχή του περσικού πολιτισμού προξένησε βαθιά εντύπωση στον Αθηναίο στρατηγό Ξενοφώντα, όταν βρέθηκε στην αυλή του Κύρου. Τίποτα δεν άλλαξε από τότε.

Οι υπήκοοι του Ιλχανάτου θρηνούσαν την απώλεια της Ντογκούζ χατούν, η οποία ακολούθησε τον Χουλαγκού στον τάφο λίγους μήνες μετά τον θάνατό του. Έκλαιγαν κι οδύρονταν οι *Ερκούτ* (*Ερκούτ* και *Ερεκεούν* σημαίνει Χριστιανός στα μογγολικά, πιθανότατα παραφθορά της λέξης «άρχον», ή, ίσως, «ιερέας»). Για τους *Ερκούτ*, ο ιδρυτής του Ιλχανάτου [ο Χουλαγκού] ήταν ο «νέος Κωνσταντίνος» και η αγαπημένη του χατούν η «νέα Ελένη».

Ιλχάν ήταν τώρα ο τριαντάχρονος Αμπακά («Απαγάν» τον μνημονεύουν οι βυζαντινές πηγές). Ο γιός του Μογγόλου «νέου Κωνσταντίνου» αποφάσισε να προσθέσει στον όμιλο των γυναικών του την παραλίγο σύζυγο του πατέρα του, την κόρη του Βυζαντινού «νέου Κωνσταντίνου» [του Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου]. Ήταν, εξάλλου, νομαδικό έθιμο της ασιατικής στέπας οι γιοι να παντρεύονται τις χήρες του γονιού τους, εκτός βέβαια από τη μητέρα τους. Συμπτωματικά και η μάνα του Αμπακά ήτανε Νεστοριανή πριγκίπισσα. Αλλά ο νέος χαν ακολούθησε μάλλον

τις πατρικές αναζητήσεις στο πεδίο της βουδιστικής θρησκείας, επηρεασμένος από τις διδαχές των Θιβητιανών. Συνέχισε την πολιτική της ανεξιθρησκείας, τίμησε με το παραπάνω τους *Ερκούτ* συγγενείς, συμβούλους και υπηκόους του, κι επανέλαβε τις προσπάθειες συνεννόησης με την χριστιανική Δύση. Η επίσημη σύζυγός του, ήταν η κληρονόμος της δυναστείας των Μουσουλμάνων σάχηδων του περσικού Κιρμάν. Την έλεγαν *Râdchâ-khâtoûn*.

Υποθέτω ότι η Παντσά χατούν υποδέχθηκε την «δέσποινα χατούν» (έτσι ονόμασαν οι Μογγόλοι τη Μαρία) στα εσωτερικά διαμερίσματα της ηγεμονικής διαμονής. Αργά την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1265.

Εδώ τελειώνει το δεύτερο ταξίδι της Βυζαντινής αρχοντοπούλας κι αρχίζει ο έγγαμος (:) βίος της δωδεκάχρονης – ή ίσως δεκατριάχρονης – *χατούν* στην ξενιτιά.

Ποιος θα μας διηγηθεί πώς κύλησαν τα δεκαεπτά χρόνια που πέρασε η Παλαιολογίνα, θαμμένη στους χρυσοκεντημένους μογγολικούς κετσέδες, τα πανάκριβα περσικά χαλιά και τους υπέροχους παλατιανούς κήπους;

... Στα ταξίδια την ακολούθησα, έζησα κι εγώ ένα μέρος της δικής της εμπειρίας, χρησιμοποιώντας δεκάδες ταξιδιωτικές καταγραφές. Στους μεγάλους σταθμούς της ζωής της δεν έχω τον τρόπο να την δω. Κι εφόσον δεν υπάρχουνε πληροφορίες, τουλάχιστον από την πλευρά των βυζαντινών πηγών, κι ο διαθέσιμος χρόνος δεν μου επιτρέπει να προσεγγίσω τα περσικά και τα μογγολικά κείμενα, αδυνατώ να προχωρήσω στα ενδότερα, ακολουθώντας την πεπατημένη χρονογραφική οδό. Ούτε μπορώ να βασιστώ στις λιγοστές εγχώριες χριστιανικές πηγές της Ιλχανδικής εποχής, γιατί αυτές μεταφέρουν αγαπημένα λαϊκά παραμύθια των Αρμενίων και των Συριάκ, που μιλούν για θαύματα.

Η *δέσποινα χατούν*, λένε οι *Ερκούτ* για την Παλαιολογίνα, ζήτησε από τον Αμπακά να βαφτιστεί πριν από τον γάμο κι αυτός, βεβαίως, δέχτηκε. Τρεις κληρικοί τέλεσαν το μυστήριο. Ένας Νεστοριανός, ένας Αρμένιος κι ένας Ορθόδοξος. Είναι γνωστό ότι την Ορθόδοξη Εκκλησία εκπροσωπούσε ο αρχιμανδρίτης Θεοδόσιος, ηγούμενος της αυτοκρατορικής Μονής του Παντοκράτορος. Ήταν ο επικεφαλής της ομάδας των ιερωμένων που συνόδευσαν τη Μαρία από την Κωνσταντινούπολη, αλλά, μολονότι ο Θεοδόσιος είναι υπαρκτό πρόσωπο, στις λαϊκές διηγήσεις τον συγχέουν με κάποιον άλλο Ορθόδοξο ιεράρχη (κι άντε εσύ να βγάλεις συμπέρασμα). Έκτοτε, λένε πάντοτε οι θρύλοι, ο χαν πήγαινε συχνά στην εκκλησία κι όλος ο χριστιανικός κόσμος του Ιλχανάτου χαιρότανε χαρά μεγάλη.

Το μόνο εξακριβωμένο γεγονός είναι ότι ο Αμπακά μετέφερε την έδρα του από τη Μαραγκέχ στην Ταυρίδα. Αυτό είναι ένα σημαδιακό ορόσημο στην ιστορική και πολιτιστική εξέλιξη των Ιλχανιδών, οι οποίοι φαίνεται να βγαίνουν από τον ηγεμονικό καταυλισμό και την απομόνωση του νομάδα, για να συμβιώσουν με τον πολυποίκιλο κόσμο ενός μεγάλου αστικού κέντρου και να ενταχθούν σε αυτόν.

Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι στη ζωή της εξόριστης αρχόντισσας οι επιπτώσεις μιας τέτοιας κίνησης ήταν μάλλον θετικές, αν και εφόσον μεταφέρθηκε και το γυναικείο τμήμα της αυλής του χαν στη μεγαλούπολη. Εκεί τουλάχιστον υπήρχαν οικοδομήματα (το γνώριμο κτιστό περιβάλλον θα είχε λείψει στη Μαρία): ο Αμπακά προσέθεσε ένα υπερπολυτελές (κτιστό) παλάτι. Δεν αποκλείεται, η Μαρία να ζήτησε από τον σύζυγο να της χτίσει μία εκκλησία, αντί να εκκλησιάζεται στην ολομέταξη σκηνή, την οποία είχε φέρει μαζί της από την Πόλη («σκηνικόν νεών εκ πέπλων στιβαρών εκ μετάξης», διαβάζω στα βυζαντινά κιτάπια, που περιγράφουν την αναχώρηση της κουστωδίας από την βυζαντινή πρωτεύουσα). Δυστυχώς, στην

αζερική μεγαλούπολη δεν σώθηκαν ιεροί χώροι άλλων θρησκειών, πλην της ισλαμικής (και μίας, λησμονημένης από τους σεισμούς, μικρής αρμενικής εκκλησίας, των νεότερων χρόνων). Ό,τι δεν κατέρρευσε από τις σεισμικές δονήσεις γκρεμίστηκε από τον φανατισμό των διαδόχων του ιλχανιδικού Χανάτου. Δεν σώθηκαν ούτε καν οι θεμελιώσεις του παλατιού, οπότε δεν έμεινε ούτε το ελάχιστο από ίχνος από την ασάλευτη ζωή της Μαρίας.

Την βλέπω σαν τον Ιωνά στην κοιλιά του κήτους. Μετρώ μαζί της τον καιρό. Την εκρηκτική αλλά δέσμια εφηβεία· την αναγκαστικά πρόωμη ωριμότητα· τα πρώτα σημάδια της σωματικής κόπωσης· την άσκηση στην υπομονή, τον ακίνητο χρόνο, την απελπιστική ερημία. Οι πρόωρα γερασμένες βάνιες κοντεύουν να ξεχάσουν τα Ελληνικά τους. Μπερδεύουν τους *Βίους των Αγίων* με τη *Φυλλάδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου* και τις ιστορίες από την *Παλαιά Διαθήκη*. Οι καταβεβλημένες ντάντες δεν έχουνε πια τρόπο να συμπαρασταθούνε στην κυρά τους. Μόνον οι φυλακισμένοι συμμερίζονται αυτή την πλήρη απουσία του χώρου και του χρόνου – ή την απόλυτη κυριαρχία του. Για έναν κατάδικο, η ειρκτή έχει το δικό της, αδυσώπητο, μέτρημα του χρόνου. Πόσο μάλλον για έναν ισοβίτη, που δεν ελπίζει να του δοθεί χάρη.

Ωστόσο, πρέπει εξάπαντος να διευκρινίσω ότι η δική μας αρχοντοπούλα μπορεί να ήτανε καταδικασμένη να ζει σε ένα εντελώς ξένο περιβάλλον, αλλά σε καμία περίπτωση δεν ήτανε φυλακισμένη σαν τις γυναίκες στα χαρέμια των Μουσουλμάνων. Οποιοσδήποτε συσχετισμός με τέτοιες καταστάσεις (οι οποίες έχουν απασχολήσει τη διεθνή λογοτεχνία, ιδίως με ιστορίες για το χαρέμι στο οθωμανικό σαράι) είναι άτοπος.

Τον καιρό του Αμπακά, οι νομαδικές παραδόσεις ήταν ακόμα νωπές, έστω κι αν ο τόπος διαμονής ήτανε πλέον ένα μεγάλο αστικό κέντρο όπως η Ταυρίδα. Ο έφιππος βίος των μετακινούμενων ποιμένων δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την ανάπτυξη ταπεινωτικών διαχωρισμών ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες της στέπας. Μπορεί οι γνωστές Αμαζόνες της αρχαιότητας να είναι το πιο κοινότυπο, ή το πιο ακραίο, παράδειγμα, αποκαλύπτει πάντως τις διαχρονικές αξίες ενός παντελώς άγνωστου σε εμάς κόσμου. Εξάλλου, είναι άκρως ενδεικτικό το πόσο εντυπωσίασαν οι βάρβαρες Ασιάτισσες τους Έλληνες και πόσοι θρύλοι, με ξεθωριασμένες μητριαρχικές μνήμες, επέζησαν έως τον καιρό του Διγενή Ακρίτα (που νίκησε την πάνοπλη Μαξιμώ, στις όχθες του Ευφράτη, κι εκείνη, ηττημένη, του ζήτησε να την ξεπαρθενέψει).

Η «ισότιμη» σχέση των δύο φύλων ή τουλάχιστον η ελευθερία που απολάμβαναν οι γυναίκες (μία ακόμα δραματική αντίθεση με τον πολιτισμό των εγκαταστημένων κοινωνιών) άρχισε να υποχωρεί σταδιακά αφότου οι νομάδες πέρασαν το όριο της στέπας.

... Όπου προϋπήρχαν μεγάλοι πολιτισμοί (σε συνδυασμό με την έγγειο ιδιοκτησία, άρα και το πλέγμα που αναπτύσσεται γύρω από τα ζητήματα της ιδιοκτησίας –και της καθυπόταξης των γυναικών), οι κατακτητές ενσωματώθηκαν ταχύτατα στο υπάρχον κοινωνικό περιβάλλον. Αυτό συνέβη και στο κράτος του Μεγάλου Χαν Κουμπλάι και στο κράτος του Χουλαγκού, όπου οι Νεστοριανοί διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην ταχύτατη προσαρμογή (ή τον εκπολιτισμό) των Τσεγκισχανιδών κυρίαρχων. Άλλωστε, τα δύο εγγόνια του Τσέγκις είχαν κατακτήσει χώρες με ύψιστο πολιτισμό. Αλλά προς το παρόν, ήταν ακόμα νωρίς για να εξαλειφθούν οι πατροπαράδοτες αντιλήψεις αιώνων σε ζητήματα τόσο καίρια όσο η ελευθερία των γυναικών.

Μέσα σε αυτό το πρωτόγνωρο κοινωνικό κλίμα είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς την Βυζαντινή κορασίδα. Θέλω πάντως να πιστεύω, και βασιζομαι πάντα σε

έμμεσες πληροφορίες, τις οποίες αναζητώ στα πιο απίθανα μέρη, ότι, όταν η Μαρία συμφιλιώθηκε με τη μοίρα της, κατόρθωσε να διαχειριστεί με τον προσφορότερο τρόπο αυτή τη σχετική και τόσο εντυπωσιακή ελευθερία που της προσφέρθηκε, κι ότι αργά ή γρήγορα διεκδίκησε τη δική της θέση στον τόπο όπου εξορίστηκε. Δίχως αμφιβολία θα της πήρε πολύ καιρό ώσπου να αρχίσει να αντιλαμβάνεται τα τόσο ξένα και παράξενα συστατικά της εξορίας της. Αλλά καθώς περνούσαν τα χρόνια και η μικρή χατούν μεγάλωνε, αποκτούσε δεσμούς με την ιλχανιδική Περσία. Εδώ πέρασε, εξάλλου, το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της. Οκτώ ή εννιά ετών έφυγε από τη Νίκαια [το 1261] και τέσσερα χρόνια όλα κι όλα έζησε στην Κωνσταντινούπολη. Η διαδικασία της αναγνώρισης του νέου περιβάλλοντος και της σταδιακής προσαρμογής, σε συνάρτηση με τη διαδικασία της ωριμότητας, είμαι σίγουρη ότι απέδωσαν εξαιρετικής ποιότητας καρπούς –σε μία ατμόσφαιρα φορτισμένη από την παράδοση των μεγάλων πολιτισμών, που είχαν αναπτυχθεί στην περσική γη. Τα αραβοπερσικά επιτεύγματα σε όλους τους τομείς της επιστήμης και της σκέψης, εμπλουτισμένα με την κινεζική, την ινδική και την αρχαιοελληνική σοφία, είχαν ξεπεράσει τους ορίζοντες της βυζαντινής διανόησης.

Αυτά τα ελάχιστα ψήγματα, έμμεσα ή άμεσα στοιχεία, ρητά ή άρρητα, που συγκέντρωσα στην διάρκεια περίπου τριών δεκαετιών, μου επιτρέπουν να κάνω ένα μικρό βήμα, ξεπερνώντας ως έναν βαθμό τους ενδοιασμούς μου.

Την παρακολουθώ να κάθεται με τις ώρες στο περίπτερο του ηγεμονικού κήπου μαζί με τους δασκάλους, για να μάθει περσικά (αν όχι και μογγολικά –ή μήπως τουρκικά; εφόσον ο τίτλος της σήμαινε «βασίλισσα, πριγκίπισσα, κυρία» στη κοινή γλώσσα όλων των τουρκικών εθνών, με τα οποία είχαν αναμειχθεί οι Μογγόλοι). Όταν μπουχτίζει η νεαρή χατούν, προτρέπει τους δασκάλους της να συνεχίσουν το μάθημα στα δροσερά αλσύλλια, στις όχθες της Ουρμίας (παραλίμνιο ήτανε και το ανάκτορο στη Νίκαια, τα αγαπούσε αυτά τα τοπία, της θύμιζαν τις ξέγνοιαστες ημέρες στη γενέτειρα, τον αφοσιωμένο παιδαγωγό της, την κούνια που άφησε να κρέμεται στο γέρικο πλατάνι –θα την έφαγε η υγρασία τόσα χρόνια ξεχασμένη στην άκρη της λίμνης). Οι επισκέψεις στο περίφημο αστεροσκοπείο της Μαραγκέχ δίνουν ξεχωριστό νόημα στη ζωή της· μαθαίνει τι είναι και πώς λειτουργεί ο αστρολάβος· εξερευνά τον αστρικό κόσμο, τη μαγεύουν οι έναστρες νύχτες, την πλανεύουν οι πλανήτες. Ανταλλάσσει απόψεις με τους Βουδιστές μυστικιστές και τους Νεστοριανούς ιερωμένους, που κατοικοεδρεύουν στο παλάτι· σκανδαλίζεται με τις ανορθόδοξες παραδοξολογίες της τουρκογενούς Χριστιανοσύνης, την ταράζουν τα κατάλοιπα της μανιχαϊκής κοσμολογίας, αποφεύγει τις συζητήσεις με τους Μογγόλους οιωνοσκόπους (μάλλον αποστρέφεται τα σκοτεινά μονοπάτια της μαντικής).

Διανθίζει τα ανοιξιάτικα πρωινά της με τις ολόδροσες βιολέτες, που πρέπει να μεταφέρονται το μεσημέρι στο μακρύ σκιερό παρτέρι, δίπλα στις μεγάλες γούρνες, για να μην τις χτυπάει ο απογευματινός ήλιος. Διαπραγματεύεται με τους κηπουρούς τη νέα διαρρύθμιση του περιβολιού της. Απολαμβάνει τις μελιτζάνες κι άλλες πρωτόγνωρες γεύσεις, καρπούς, εδέσματα, ροφήματα, βοτάνια και καρυκεύματα· διασκεδάζει με τις λιλιπούτειες μανταρινιές, τις φερμένες από την Κίνα.

Με τεταμένη προσοχή και μέγιστη συγκίνηση ακούει τις διηγήσεις των πρεσβευτών, που μόλις επέστρεψαν από τα βασίλεια της Ευρώπης· τους είχε στείλει ο χαν Αμπακά πρώτα στην Αγγλία (το 1273) κι ύστερα στον Πάπα Γρηγόριο Ι΄ στην Λυών, όπου συγκεντρώθηκαν οι Καθολικοί ιεράρχες, για να συζητήσουν με τους Βυζαντινούς ποιμενάρχες την Ένωση των Εκκλησιών. Η υπογραφή της Ένωσης (το

1274) ήταν μεγάλη διπλωματική επιτυχία του αυτοκράτορα πατέρα της, την διαβεβαίωναν οι απεσταλμένοι του Ιλχανίδη συζύγου της. Νιώθω το σκίρτημα της καρδιάς της, όταν άκουσε ότι οι πρέσβεις του Μιχαήλ Παλαιολόγου καυχήθηκαν στον Πάπα, για τον γαμπρό του βασιλιά τους, τον «των Ατταρίων δεσπόζοντα» (δηλαδή τον Αμπακά). Μία ανέλπιστα ηθική ανταμοιβή, στα δέκα χρόνια της εξορίας της. Είναι, πια, είκοσι δύο είκοσι τριών ετών.

Την βλέπω να συναναστρέφεται τους Πέρσες ποιητές και λόγιους. Να διαμορφώνει με την πάροδο του χρόνου τον δικό της πνευματικό κύκλο. Να γοητεύει ακόμα και τον νεαρό Μπαϊντού, εγγονό του Χουλαγκού, ο οποίος βαφτίστηκε κι έγινε Χριστιανός (επηρεασμένος άραγε από τους Νεστοριανούς ή τους Αρμένιους ιερείς, ή μήπως από την προσωπικότητα της Βυζαντινής δέσποινας;). Την ακολουθώ σε εξόδους στην Ταμπρίζ, με την αυλική της συνοδεία.

Η πολυάνθρωπη πρωτεύουσα του Ιλχανάτου, με τα ξακουστά της κεραμοποιεία και υφαντουργεία («εδώ υφαίνονται με χρυσά νήματα πανάκριβα μεταξωτά σε μεγάλες ποσότητες») και τα δαιδαλώδη σκεπαστά της παζάρια («σπουδαία αγορά για άφθονες πολύτιμες πέτρες», καθώς και μουσελίνες από τη Μοσούλη και κασμίρια κι άλλες εκλεκτές «πραμάτειες από την Ινδία, τον Περσικό κόλπο, τη Βαγδάτη και πάμπολλα άλλα μέρη»), ήταν γεμάτη τζαμιά και εκκλησίες όλων των δογμάτων, πυρολατρικά τεμένη, εβραϊκές συναγωγές και βουδιστικές παγόδες. «Η γεωγραφική θέση της πόλης είναι εξαιρετικά προνομιούχος», εξηγεί ο Μάρκο Πόλο, ο οποίος αφιερώνει ένα κομμάτι της διήγησής του στην Ταυρίδα, πριν μιλήσει για τους πυρολάτρες (Ζωροάστρες) της Περσίας, που λατρεύανε τους τρεις μάγους της *Καινής Διαθήκης* κι έδειχναν τον τάφο τους.

Ο διάσημος Βενετός έμπορος, ήταν περίπου συνομήλικος της Μαρίας, ίσως να είχαν ενάμιση ή δύο χρόνια διαφορά. Έφυγε από τη Βενετία στα δεκαεπτά του, το 1271, κι έφτασε στην αυλή του Κουμπλάι το 1275, ύστερα από πάμπολλες περιπέτειες. Στον δρόμο για το Πεκίνο, επισκέφθηκε και την Ταμπρίζ, μα ούτε λέξη δεν αναφέρει για την Βυζαντινή πριγκίπισσα· ούτε μία λέξη. Ταξίδεψε έως το 1291 σε όλη την επικράτεια του Μεγάλου Χαν Κουμπλάι, και όταν πήρε τον δρόμο της επιστροφής, ακολουθώντας την οδό των караβανιών που καταλήγει στο λιμάνι της Τραπεζούντας, πέρασε ξανά από την Ταμπρίζ. Αλλά η Παλαιολογίνα δεν ήταν πια στο Ιλχανάτο.

Ο χαν Αμπακά, δισέγγonos του Τσέγκις Χαν, γιός του ιδρυτή της ιλχανιδικής δυναστείας Χουλαγκού και ανιψιός του μεγάλου Κουμπλάι, μολονότι αντιμετώπισε δυσχερείς συνθήκες και αξιόμαχους αντιπάλους, κυρίως στα μέτωπα του Βορρά (Χρυσή Ορδή και Λευκή Ορδή) και της Δύσης [οι Μαμελούκοι της Αιγύπτου στη Μέση Ανατολή], διαφέντεψε με πυγμή και σύνεση ένα μεγάλο μέρος της Δυτικής Ασίας επί δέκα επτά χρόνια. Πέθανε ύστερα από πολυήμερο μεθύσι (από υπερβολική δόση οινοπνεύματος, ή ίσως από δολοφονικό χέρι) την 1η Απριλίου του 1282.

[Και η δέσποινα χατούν, που έμεινε γνωστή ως Μαρία των Μογγόλων, πήρε τον δρόμο της επιστροφής. Είχαν περάσει δεκαοκτώ χρόνια από τότε που άφησε πίσω της την Κωνσταντινούπολη.]